

९४  
१७ (F)

१६५९

अथकौषीतकुपनिषत्प्रारंभः

१४  
१७ (F)

✓



कौषी०

१

श्रीगणेशायनमः॥ ओं चित्रो हवै गांग्याय निर्वस्यमाण आरुणिं वव्रे सह पुत्रं श्वेतकेतुं प्रजिगाय याजये  
तितं हासी नंपप्रछ गोतमस्य पुत्रास्ति संवृतं लोके यस्मिन्माधास्यस्य न्यमहो बाधा तस्य मा लोके  
धास्यसी तिसहो वाच नाहमेतद्देहं ताचार्यं पुछानी तिसहपितर मासाद्ये पप्रछे तीति मा प्राक्षीत्क  
थं प्रतिब्रवाणी तिसहो वाचा ह मय्येतन्न वेद सदस्येव वयं स्वाध्याय मधीत्यहरामहे यन्नः परे ददत्येद्यु  
को गमिष्यावशति सह समित्साणि श्वित्रं गांग्याय निं प्रतिचक्रमो पायानी तितं हो वाच ब्रह्माहोसि  
गोतम यो नमानमुपागा देहि व्येवत्वाज्ञपयिष्यामीति १ सहो वाच ये वै के चास्माह्लोकात्प्रयंति चंद्र  
समेव ते सर्वे गच्छंति॥ तेषां प्रायोः पूर्वपक्ष आप्यायते तानपरपक्षेण प्रजनयत्येतद्देस्वर्गस्य लोकस्य  
द्वारं यश्चंद्रमास्तं यः प्रत्याह तमति सृजते थयो न प्रत्याह तमिह दृष्टिर्भूत्वा वर्षति स इह कीदो वापतं  
गोवाशकुनिर्वाशा ई लो वा सिंहो वा मत्स्यो वा परश्वान्वा पुरुषो वा न्यो वै ते पुच्छानेषु प्रत्याजायते य  
था कर्म यथा विद्यं तमागतं पृच्छति कोसी तितं प्रतिब्रूयाद्विचक्षणा दत्तवोरेत आभृतं पंचदशाक्षर

१



भु

तासिच्यवलस्तन्मापुंसिकर्तयेर्यध्वंपुंसाकर्त्रीमातरिमासिषिक्तसजायउपजायमानोद्वादशत्रयोदश  
उपमासोद्वादशत्रयोदशोनपित्रासंतद्विदेहंतन्मक्तवोमर्त्यवआरभध्वंतेनसत्येनतपसाततुरस्म्यार्त  
वोस्मिकोस्मित्वमस्मीतितमलिसजते २ सएतंदेवयानंपथानमापद्यात्रिलोकमागच्छतिसवायुलो  
कंसवरुणलोकंसइंद्रलोकंसप्रजापतिलोकंसब्रह्मलोकंतस्यहवाएतस्यब्रह्मलोकस्यारोहदामु  
हूर्तीयेष्टिहाविजरानदील्योवृक्षःसाकज्यंसंस्थानमपराजितमायतनंतस्मिन्निंद्रप्रजापतीद्वारगो  
पौविष्टुप्रमितंविचक्षणासंद्यमितौजाःपर्यंकःप्रियाचमानसीप्रतिरूपाचचाक्षुषीपुष्याण्याव  
यतौवैचजगान्यंवाश्वावायवश्वाप्सरसोब्रयानद्यस्तमित्यंविदागच्छतितंब्रह्माहाभिधावतमम  
यशासाविजरावाअयंनदीप्रापन्नवाअयंजरिष्यतीति ३ तंपंचशतान्यप्सरसांप्रतियंतिशतंमा  
लाहस्ताःशतमांजनहस्ताःशतंचूर्णहस्ताःशतंवासोहस्ताःशतंस्वर्णहस्तास्तंब्रह्मालंकारेणालं  
कुर्वंतिसब्रह्मालंकारेणालं कृतोब्रह्मविद्वान्ब्रह्मेवाप्तिप्रैतिसआगच्छत्यारंरुदंतंमनसात्येतित



कोषी०

२

मित्रासंप्रतिविदोमज्जंतिसआगच्छतिमुहूर्तान्येष्टिहांस्तस्मादपइवंतिसआगच्छतिविजरांनंदीतांमनसैवा  
त्येतितत्कृतदुष्टतेधुनुवातेतस्यप्रियाज्ञातयःसुदुलमुपयस्यप्रियादुष्टततद्यथारथेनधावयन्नथचक्र  
पर्यवेक्षेतैवमहारात्रेपर्यवेक्षतएवंसुदुलदुष्टतेसर्वाणिचद्वंद्वानिसएषविसुदुलतोविदुष्टतोब्रह्मविद्वान्ब्र  
ह्मेवाभिप्रेति४सआगच्छतीत्येवद्वंद्वंतंब्रह्मगंधःप्रविशतिसआगच्छतिसाकज्यंसंस्थानंतंब्रह्मरसःप्र  
विशतिसआगच्छत्यपराजितमायतनंतंब्रह्मलेजःप्रविशतिसआगच्छतीदृप्रजापतीद्वारगोपोलावस्मा  
दपइवतःसआगच्छतिविभुप्रमितंतंब्रह्मयशःप्रविशतिसआगच्छतिविचक्षणामासरीप्रक्षयाहि  
विपश्यंतिसआगच्छत्यमितोजसंपर्यंकंसप्राणस्तस्यभूतंचभविष्यच्चपूर्वोवादेश्वीश्वराचापरोव  
दइथंतरेअनूच्येभइयसायसीयेसीषल्येचश्चसामानिचप्राचीनातानानियजृषितिरश्वीनानि  
सामांशवउपस्तरणमुनीथउपश्रीःश्रीरुपवर्होतस्मिन्ब्रह्मास्तेतमिथंवित्यादेनैवाग्रजगरोहति  
तंब्रह्माष्टुष्टतिकोसीतितंप्रतिब्रूयात्॥अतुरस्यार्तवोस्योकाशाद्योनेःसंस्तुतोभायाएतत्सर्वस

२



रस्यतेजोऽतलस्य फलस्यात्मा फलस्य फलस्यत्वमात्मा सियस्त्वमसि सोहमस्मितमाह कोहमस्मीति  
सूयमिति ब्रूयात्किं तद्यत्सत्यमिति यद्व्यदेवेष्वश्वप्राणेष्वश्वतत्सदथयदेवाश्वप्राणोऽश्वतस्य तदेत  
यावाचाभिव्योक्तियते सत्यमित्येतावदिदं सर्वमिदं सर्वमसीत्येवैतन्तदाह तमाह केनमेवौत्मानिनामा  
न्यामोषीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन स्त्री नामानीति वाचेति केन पुंस कानीति मनसेति केन गंधानिति घ्राणे  
नेत्येव ब्रूयात्केन रूपाणीति चक्षुषेति केन शब्दानिति श्रोत्रेणेति केनान्नरसानिति जिह्वेति केन कर्मा  
णीति हस्ताभ्यामिति केन स्फुरदुःख इति शरीरेणेति केनानंदरतिप्रजातीरित्युपस्थेनेति केनेत्या इति  
पादाभ्यामिति केनाधयो विज्ञातव्यं कामानि प्रज्ञयेति ब्रूयात्तमाहापो वैखलुमेऽगो कोयं ते साविति साया  
ब्रह्मणो जितिर्याव्यष्टिस्ता जितिं जयति ताव्यष्टिं व्यश्रुते य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥ इत्यारण्यके प्रथ  
मोऽध्यायः ॥ ॥ प्राणो ब्रह्मेति हस्माह कोषीत किं तस्य हवा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो इतं वाक्यं रि  
वेष्टी चक्षुर्गोत्रं श्रोत्रं संश्रावयितुं तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एता देवता अथा च मानाय बलिं हरंति



कौषी०

३

य एवं वेद तस्योपनिषन्नायाचेदितितद्यथा ग्रामं भिक्षित्वा लब्धोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्रीयामिति य एवे  
न पुरस्तात्प्रत्याचक्षीरंस्त एवेनमुपमंत्रयंते ददामत इत्येष धर्मो याचितो भवेत्यन्यतस्त्वे येनमुपमंत्रयंते द  
दामत इति ॥ १ ॥ प्राणो ब्रह्मेति हस्माहपेयं स्तस्य हवा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो वाक्परस्ताच्च स्फुराकंधे चक्षुः  
परस्ताच्छ्रोत्रमाकंधे श्रोत्रं परस्तान्मन आकंधे मनः परस्तात्प्राण आकंधे तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एता  
देवता आयाचमानाय बलिं हरंति तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमाना येव बलिं हरंति य एवं वेद तस्यो  
पनिषन्नायाचेदितितद्यथा ग्रामं भिक्षित्वा लब्धोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्रीयामिति य एवेन पुरस्तात्प्र  
त्याचक्षीरंस्त एवेनमुपमंत्रयंते ददामत इत्येष धर्मो याचितो भवेत्यन्यतस्त्वे येनमुपमंत्रयंते ददामत इति  
२ अथात एकधना वरोधनं यदेकधनमभिध्यायात्तौर्णमास्यां वामा वास्या यां वा शुद्धपक्षे वा पु  
ण्येन क्षत्रेणिमुपसमाधाय परिसमूह्य परिसीर्य पर्युह्योत्पूयाज्यं संस्कृत्य दक्षिणं जन्वाच्युत्सुवेण  
वाचमसेन वाकं सेन वैता आज्याहुतीर्जुहोति वाङ्मदेवता वरोधिनी सामेमुष्मादिदमवकंधां तस्ये

३



स्वाहा प्राणो नाम देवता वरोधिनी सामे मुष्मादिदमवरुंधांतस्यै स्वाहा चक्षुर्नाम देवता वरोधिनी सा  
मे मुष्मादिदमवरुंधांतस्यै स्वाहा श्रोत्रं नाम देवता वरोधिनी सामे मुष्मादिदमवरुंधांतस्यै स्वाहा मनो  
नाम देवता वरोधिनी सामे मुष्मादिदमवरुंधांतस्यै स्वाहा प्रज्ञा नाम देवता वरोधिनी सामे मुष्मादि  
दमवरुंधांतस्यै स्वाहेत्यथ धूमगंधं प्रजिघ्रायाज्यलेपनां गान्यनुविमृज्यवाचं यमोभिप्रव्रज्यार्थं  
ब्रवीत इतं वा प्रहिणुयाद्धमते देव ३ अथानो देवः स्मरो यस्य प्रियो बुध्षूषेद्यस्यैवा एषां वै तेषां मे  
वै कस्मिन्पर्वण्याग्निमुपसमाधायैतयेवावृतेता आज्याहुती जुहोति वाचं ते मायि जुहोम्यसौ स्वा  
हा प्राणं ते मायि जुहोम्यसौ स्वाहा चक्षुस्ते मायि जुहोम्यसौ स्वाहा श्रोत्रं ते मायि जुहोम्यसौ स्वाहा  
मनस्ते मायि जुहोम्यसौ स्वाहा प्रज्ञां ते मायि जुहोम्यसौ स्वाहेत्यथ धूमगंधं प्रजिघ्रायाज्यलेपनां  
गान्यनुविमृज्यवाचं यमोभिप्रव्रज्य संस्पर्शं जिगमिषेदपिवाला द्वातिष्ठेत्संस्पर्शमायमाणाः प्रिये  
हैव भवति स्मरंति देवास्य ४ अथातः सांयमनं प्रातर्दनमांतरमग्निहोत्रमिति वाचक्षते यावद्दे



कोषी०

४

पुरुषोभाषतेनतावत्प्राणितुंशक्नोतिमायांतदावाविजुहोतियावद्वैपुरुषः प्राणितिनतावद्वापितुंशक्नोतिवा  
चंतदाप्राणेनजुहोत्येतेअनेतेअमृतेआहुतीजायचस्वप्रश्वसतंतजुहोत्यथयाअन्याआहुतयोतवत्यस्ताः  
कर्ममयाहिमवत्येतद्वैपूर्वेविहांसोमिहोत्रंनजुहवांचक्रुः ५ उक्थं ब्रह्मेतिहस्माहश्रुक्कर्मंगारस्तदगि  
त्युपासीतसर्वाणिहास्मैभूतानिश्चेष्ट्यायाप्यर्च्येतेतद्यजुरित्युपासीतसर्वाणिहास्मैभूतानिश्चेष्ट्याय  
युज्यंतेतत्सामेत्युपासीतसर्वाणिहास्मैभूतानिश्चेष्ट्यायसंनमंतेतच्छ्रित्युपासीततद्यशस्त्युपासीत  
ततेजस्त्युपासीततद्यथेतच्छ्रुत्वापांश्रीमत्तमंयशस्वितमंतेजस्वितमंसवातितथोएवैवंभूतानांसर्वेषांवि  
हान्श्रीमत्तमोयशस्वितमस्तेजस्वितमोभवतितमेतमेष्टिकं कर्ममयमात्मानमध्वर्युः संस्करोति तस्मि  
न्यजुर्मयंप्रचयतियजुर्मयेत्तज्जुयं होता तज्जये साममयमुद्रातास एष सर्वस्येन्नयी विद्याया आत्मेष उए  
वास्यामेतदात्माभवतियएवंवेद ६ अथातः सर्वजितः कोषीतकेस्त्रीपुपासनानिभवंतियज्ञोपवीतं  
कृत्वाऽप आचम्य त्रिः प्रसि च्योद पात्रमुद्यंतमादित्यमुपतिष्ठेत्तवर्गोसिपापमानंमेदृङ्गीत्येतयेवाहतामध्ये  
संतमुद्गोसिपापमानंमउद्गुीत्येतयेवाहतास्तंयंतं संवर्गोसिपापमानंमेसदृङ्गीतियदेहाराभ्यां पापमक

४



रोत्संततद्दे ७ अथमासिमास्यमावास्यायां पश्चाच्चंद्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेत्तैतयेवावृता हरिततृणाभ्यां  
वाक्प्रत्यस्यतियत्ते स्मसीमंतद्दृश्यमधिचंद्रमसि श्रितं तेनामृतत्वस्य शानेमाहं पौत्रमधं रुदमिति नहास्मात्पूर्व  
वीः प्रजाः प्रेतीति नुजातपुत्रस्याथाजातपुत्रस्याप्यायस्व समेतुते संतेपयांसि स मुयंतुवाजाय मादित्या अं  
शुमाप्याययंतीत्येतास्तिस्त्रचो जपित्वा मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययिष्यायोस्मान् देष्ट्रियं  
च वयं द्विष्मस्तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिराप्यायस्वेति देवीमावृतमावर्त आदित्यस्यावृतमन्वावर्त इति देष्ट्रि  
यं वाहुमन्वावर्तते ८ अथ पौर्णमास्यां पुरस्ताच्चंद्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेत्तैतयेवावृता सोमो राजासिः  
विचक्षणाः पंचमुखोसि प्रजापतिर्ब्राह्मणस्त एकं मुखं तेन मुखेन राशौ स्थितेन मुखेन मामन्नादं कुरु रा  
जात एकं मुखं तेन मुखेन विशो स्थितेन मुखेन मामन्नादं कुरु श्येनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पक्षिणो स्थि  
तेन मुखेन मामन्नादं कुर्वन्निष्ट एकं मुखं तेन मुखेन मंलोकमुत्थितेन मुखेन मामन्नादं कुरु त्वयि  
पंचमं मुखं तेन मुखेन सर्वाणि भूतान्युत्थितेन मामन्नादं कुरु मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभि  
रवहोष्यायोस्मान् देष्ट्रियं च वयं द्विष्मस्तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरवहोष्यस्वेति देवीमावृतमा



कौषी०

५

वर्त आदित्यस्यावतमन्वावर्त इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ९ अथ संवेक्ष्य जायायेत्तदयमभिमु-  
शेत्वा यत्ने स सीमे तदयो हितमंतः प्रजापतौ मन्येहं मांत द्विदं सं माहं यौ नमघं रुदमिति न हास्मा-  
सूवी प्रजाः प्रेतीति १० अथ प्रोष्या यत्तु तस्य मूर्धानमभिमुशेत् अंगो दंगात्संभवसि तद्दयादधि-  
जायसे आत्मा वै पुत्रनामासि स जीवशरदः शतमसाविति नामास्य गृह्णात्यश्रमापव परशुर्भव-  
हिरण्यमस्तु तं भवते जो व पुत्रनामासि स जीवशरदः शतमसाविति नामास्य गृह्णाति येन प्रजाप-  
तिः प्रजाः पर्यगृह्णाद रिष्टे तेन त्यापरिगृह्णाम्यसाविति नामास्य गृह्णाति मा छेत्स्या मात्याथिष्ठाः  
शतं शरद आयुषो जीवस्य पुत्रे नाम्ना मूर्धानमवजिघ्राम्यसाविति त्रिरस्य मूर्धानमवजिघ्रेत्त ग-  
वां त्वाहिं कारेणापि हिं करोमीति त्रिरस्य मूर्धानमभिहिं कुर्यात् ११ अथातो देवः परिमरुत्तं दे-  
व्रह्म दीप्यते यदग्निर्ज्वलत्यथैतन्म्रियते यन्न ज्वलति तस्यादित्यमेव ते जो गच्छति वायुं प्राणा एतद्देव-  
ह्म दीप्यते यदादित्यो दृश्यते थैतन्म्रियते यन्न दृश्यते तस्य चंद्रमसमेव ते जो गच्छति वायुं प्राणा एतद्देव-

५



ब्रह्मदीप्यते यच्चंद्रमा दृश्यते यैतन्म्रियते यन्न दृश्यते तस्य विद्युत्मेव ते जोगच्छति वायुं प्राण एतद्देव  
दीप्यते यदिद्युर्दिद्योतयेथैतन्म्रियते यन्न विद्योतते तस्य वायुमेव ते जोगच्छति वायुं प्राण स्तावा एताः स  
र्वदेवता वायुमेव प्रविश्य वायौ सृजन्त नमृच्छते तस्मादेव पुनरुदीरते इत्यधिदेवतमथाध्यात्मं १२  
एतद्देव ब्रह्मदीप्यते यद्वाचा वदत्यथैतन्म्रियते यन्न वदति तस्याश्वक्षरेव ते जोगच्छति प्राणं प्राण एतद्दे  
ब्रह्मदीप्यते यच्चक्षुषा पश्यत्यथैतन्म्रियते यन्न पश्यति तस्य श्रोत्रमेव ते जोगच्छति प्राणं प्राण एत  
द्देव ब्रह्मदीप्यते यच्छ्रोत्रेण शृणोत्यथैतन्म्रियते यन्न शृणोति तस्य मन एव ते जोगच्छति प्राणं प्राण ए  
तद्देव ब्रह्मदीप्यते यन्मनसा ध्यायत्यथैतन्म्रियते यन्न ध्यायति तस्य प्राणमेव ते जोगच्छति प्राणं  
प्राण स्तावा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्रोणे म्लुक्तान् नमृच्छते तस्मादेव पुनरुदीरते तथा दिह वा  
एवं विद्वांसमुक्तो पर्वतावभिप्रवर्तयातां तु तूर्धमाणो दक्षिणश्चोत्तरश्च न ह वै नं स्तृण्वीयातामथ य  
एनं दिषंति यांश्च स्वयं देष्टुं एनं परिम्रियंते १३ अथातो निश्रेयसादानं सर्वा हि वै देवता अहंश्चे



कौषी०  
६

यसेविवदमाना अस्माच्छरीरादुच्चक्रमुस्तद्धारुभूतं शिष्येथेन द्वाक्प्रविवेशतद्वाचावदछिश्य एवाथेन च  
सुः प्रविवेशतद्वाचावदच्चक्षुषापश्य छिश्य एवाथेन च त्रैलोक्यं प्रविवेशतद्वाचावदच्चक्षुषापश्य चोत्रेण  
शृण्वच्छिश्य एवाथेन नमनः प्रविवेशतद्वाचावदच्चक्षुषापश्य चोत्रेण शृण्वन्नमनसाध्याय छिश्य एवाथेन  
प्राणः प्रविवेशतत्तल एव समुत्तरेण तावा एताः सर्वा देवताः प्राणेन श्रेयसं विदित्वा प्राणमेव प्रज्ञात्मा  
नमसि संभूय सहेतैः सर्वैरस्माच्छरीरादुच्चक्रमुत्तेवायु प्रातिष्ठा आकाशात्मानः स्वरीपुस्तथो एवैवं वि  
द्वान्प्राणेनः श्रेयसं विदित्वा प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंभूय सहेतैः सर्वैरस्माच्छरीरादुक्कामनि  
सवायु प्रातिष्ठा आकाशात्मा स्वरेलिसतद्रवतियत्रैते देवास्तत्प्राप्य यदमृतं देवास्तदमृतं भवति १४  
अथातः पिता पुत्रीयं संप्रदानमिति चाचक्षते पिता पुत्रं प्रेष्य नाह्वयति न वेस्तृणैर्गारं संस्तीर्य नि  
मुपसमाधायोदकुंभं स पात्रमुपनिधाय हतेन वाससा संप्रच्छन्नेः स्वयं श्येत एत्थ पुत्र उपरिष्ठादपि  
निपद्यत इन्द्रियैरस्येन्द्रियाणि संस्पृश्यापि वास्यापि मुखत एवासीतायास्मै संप्रयच्छति वाचं मेतदपि द

६



धानी लिपितावाचंते मयि दध इति पुत्र प्रापं मे त्वयि दधानी लिपिता प्रापंते मयि दध इति पुत्रश्चक्षु  
मे त्वयि दधानी लिपिता चक्षुस्ते मयि दध इति पुत्रः श्रोत्रं मे त्वयि दधानी लिपिता श्रोत्रंते मयि दध इति  
पुत्रो नरसां मे त्वयि दधानी लिपिता नरसांस्ते मयि दध इति पुत्रः कर्माणि मे त्वयि दधानी लिपिता  
कर्माणि ते मयि दध इति पुत्रः सुखदुःखे मे त्वयि दधानी लिपिता सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्र आ  
नंदं रतिं प्रजातिं मे त्वयि दधानी लिपिता नंदं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुत्र इत्या मे त्वयि दधानी  
लिपिते त्यांस्ते मयि दध इति पुत्रो धियो विज्ञातव्यं कामान् मे त्वयि दधानी लिपिता धियो विज्ञातव्य  
कामांस्ते मयि दध इति पुत्रोऽथ दक्षिणां तृप्ता गुप निष्क्रामति तं पिता नुमंत्रयते यशो ब्रह्मवर्च  
समन्नाद्यं कीर्तिस्त्वा जुषतामित्यथेतदः सव्यमंसमन्ववेक्षते पाणिनां लर्ह्यवसनां लेनवा प्रसा  
द्य स्वर्गं लोकान् कामानामुहीतिसयद्यगदः स्य पुत्रस्यैश्वर्यं पिता वसेत् सारिवा ब्रजेद्यधुवे प्रेयाद्य  
देवैर्नम्रलि समापयति तथो समापयितव्यो भवति तथा समापयितव्यो भवति १५ इत्यार



कौषी०

७

पयकोद्वितीयोऽध्यायः ॐ प्रतर्दनो हि देवो दासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च तं ह  
इउवाच प्रतर्दनवरं लेददानीति सहोवाच प्रतर्दनस्त्वमेव वृणीष्यं त्यं मनुष्याय हितं तं मन्यस  
इति तं ह इउवाच न वै वरः परस्मै वृणीते तमेव वृणीष्यिष्य वरो वै तर्हि किल मइति होवाच प्रतर्दनो यो  
खल्विंद्रः सत्यादेव नेयाय सत्यं ही इः सहोवाच मामेव विजानीत्येतदेवाहं मनुष्याय हितं तं मन्ये  
यन्मां विजानीया त्रिशीर्षोऽपं त्वाहं महं नमरुः मुखान्यली त्सा लावकेभ्यः प्रायच्छं बद्धीः संधा अति  
क्रम्य दिवि प्रात्वा ही नलृण महं तं रिष्टे पौलोमान् पृथिव्यां कालकां जांस्तस्य मे तत्र नलो मचमा  
मीयते सयो मां विजानीया त्सास्य केन च न कर्मणा लोकोमीयते न मालवधेन न पितृवधेन न स्ते  
येन न क्षूणहत्यानास्य पापं च न चक्रुषो मुखानी लंवेतीति १ सहोवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा  
तं मामायुरमृतमित्युपास्यायुः प्राणः प्राणो वा आयुः प्राणा एवा मृतं यावध्यस्मिंश्चरीरे प्रा  
णो वसति तावदायुः प्राणे न ह्येवा मुष्मिंश्चोके २ अमृतत्वं मा त्नाति प्रज्ञया सत्यं संकल्पं सयो

७



म आयु र मृतमित्युपास्ते सर्वमायुरस्मिं लोके एत्यामोत्यमृतत्वमस्मिन्स्वर्गलोके तद्धैक आहुरेकभूयं  
वै प्राणा गच्छंतीति न हि कश्चन शक्नुयात्सकृद्वाचानामप्रज्ञापयितुं चक्षुषारूपं श्रोत्रेण शब्दं मनसा ध्यातु  
मित्येक काल एकभूयं वै प्राणा एके कमेतानि सर्वाण्येव प्रज्ञापयंतीति वाचं वदंती सर्वे प्राणा अनुवदंति  
चक्षुः पश्यत्सर्वे प्राणा अनुपश्यंति श्रोत्रं शृण्वं सर्वे प्राणा अनुशृण्वंति मनो ध्यायत्सर्वे प्राणा अनुध्या  
यंति प्राणं प्राणं तं सर्वे प्राणा अनुप्राणंतीत्येवमुहेतदिति हे इति उवाचास्मितेव प्राणा नां निश्रेयसमिति  
२ जीवति वा गपेतो मूका हि पश्यामो जीवति चक्षुरे तो धा हि पश्यामो जीवति श्रोत्रं पेतो वा धिर  
हि पश्यामो जीवति मनो पेतो बाला हि पश्यामो जीवति बाहु छिन्नो जीवत्यङ्गुलि न्न इत्येवं हि  
पश्याम इत्यथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योऽप्यपयति तस्मादेतदेवोक्तं मुपासीत यो वै प्राणः  
सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह चेतो वस्मिन् शरीरे वसतः स होक्रामतस्तस्यैषेव दृष्टिरेतद्विज्ञानं यत्रैत  
स्युरुषः सुप्तः स्वप्नं कंचन पश्यत्यथा स्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वेर्नामपिः सहाप्येति चक्षुः  
सर्वरूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलती



कौषी०

८

विष्कुलिं गाविप्रतिष्ठे रत्ने व मे वै तस्मादात्मनः प्राणायथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणोप्यो देवा देवेष्यो लोकास्तस्यै  
षेव सिद्धिरेतद्विज्ञानं यत्रैतत्सुरुष आर्तो मरिष्यन्नावल्यं न्येत्यमोहं त्येतितदादुरुदक्रमी श्विनं नशृणोति नपः  
श्यति नवाचावदति न ध्यायत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वे नीमभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वे रूपैः  
सहाप्येति श्रोत्रं सर्वे शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वे ध्यानेः सहाप्येति सयदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतो विष्कुलिं  
गाविप्रतिष्ठे रत्ने व मे वै तस्मादात्मनः प्राणायथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणोप्यो देवा देवेष्यो लोकाः सयदा स्माच्छरी  
रादुक्रामति ३ तदा वागस्मात्सर्वाणि नामान्यभिविस्तृजते वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्राणोस्मात्सर्वा  
नां धानभिविस्तृजते प्राणेन सर्वा नां धानाप्नोति चक्षुरस्मात्सर्वाणि रूपाण्यभिविस्तृजते चक्षुषा सर्वाणि  
रूपाण्यप्नोति श्रोत्रमस्मात्सर्वान् शब्दानभिविस्तृजते श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानाप्नोति मनोस्मात्सर्वाणि ध्या  
नान्यभिविस्तृजते मनसो सर्वाणि ध्यानाप्यप्नोति सेषा प्राणे सर्वातिर्यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्रा  
णः सहत्येतावस्मिंश्छरीरे वसतः सहो क्रामतोऽथ खलु यथा प्रज्ञायां सर्वाणि भूतान्येकं भवंतीति तद्या  
ख्यास्यामः ४ वागेवास्या एकमगच्छेत्तस्येनाम परस्मा प्रतिविहिता भूतमात्रा प्राणा एवास्या

८



कमंगमद्वैतस्य गंधः परस्तात्प्रतिविहिताः प्रलमात्राचक्षुरेवास्या एकमंगमद्वैतस्य रूपं परस्तात्प्रति  
विहिताः प्रलमात्राश्रोत्रमेवास्या एकमंगमद्वैतस्य शब्दः पर० त्राजिह्वेवास्या एकमंगमद्वैतस्य अन्नरसः  
पर० त्राहस्तावेवास्या एकमंगमद्वैतयोः कर्मपर० त्राशरीरेमेवास्या एकमंगमद्वैतस्य सुखदुःखे पर० त्रा  
पृष्ठेवास्या एकमंगमद्वैतस्य नंदो रतिः प्रजातिः पर० त्रापादवेवास्या एकमंगमद्वैतयोरित्या पर०  
त्रा प्रज्ञेवास्या एकमंगमद्वैतस्ये धियो विज्ञातव्यं कायाः पर० त्रा ५ प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि  
नामान्याप्नोति प्रज्ञया प्राणं समारुह्य प्राणेन सर्वां गांधानां प्रोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वा  
णिरूपाण्याप्नोति प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वां सुब्धानां प्रोति प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया सर्वा  
नन्नरसानां प्रोति प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्याप्नोति प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरी  
रेण सुखदुःखे आप्नोति प्रज्ञया पृष्ठं समारुह्य पृष्ठेनानंदं रतिं प्रजातिं प्राप्नोति प्रज्ञया पादौ समारु  
ह्य पादाभ्यां सर्वां इत्या आप्नोति प्रज्ञया धियं समारुह्य प्रज्ञयेवाधियो विज्ञातव्यं कामानां प्रोति ६  
नाहि प्रज्ञापेता वाङ्मयमकिंचन प्रज्ञापयदप्यत्र मे मनो भ्रष्टं ह्याह न हमेतन्नाम प्राज्ञा सिषमिति न हि प्रज्ञापेता



कोषी०

प्राणो गंधं कंच न प्रज्ञापये० तं गंधं प्राज्ञा सिषमिति न हि प्रज्ञापेतं वह्नरूपं किंचन० मेतद्रूपं प्राज्ञा सिष  
मिति न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं कंचन० मेतं शब्दं प्राज्ञा सिषमिति न हि प्रज्ञापेता जिह्वा न रसं कंचन० मेत  
मन्न रसं प्राज्ञा सिषमिति न हि प्रज्ञापेतौ हस्तौ कर्म किंचन० मेतत्कर्म प्राज्ञा सिषमिति न हि प्रज्ञापेतं श  
रीरं स्पर्शं न दुःखं किंचन० मेतत्स्पर्शं न दुःखं प्राज्ञा सिषमिति न हि प्रज्ञापेत उपस्थ आनंदं न रतिं न प्र  
जापतिं कंचन० मेतमानंदं न रतिं न प्रजापतिं प्राज्ञा सिषमिति न हि प्रज्ञापेतौ पदा वित्ता कंचन० मे  
ता वित्ता प्राज्ञा सिषमिति न हि प्रज्ञापेता धीः कंचन० सिध्येन्न प्रज्ञा तव्यं प्रज्ञापेत् ७ न वाचं विजिज्ञा  
सीत वक्ता रं विद्या न गंधं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्या न रूपं विजिज्ञासीत रूपविद्यं विद्या न शब्दं वि  
जिज्ञासीत श्रोतारं विद्या न्ना न्न रसं विजिज्ञासीता न्न रसस्य विज्ञातारं विद्या न्न कर्म विजिज्ञासी  
त कर्तारं विद्या न्न स्पर्शं न दुःखं विजिज्ञासीत स्पर्शं न दुःखं विद्या न्ना नंदं न रतिं  
न प्रजापतिं विजिज्ञासीता नंदस्य रतेः प्रजाते विज्ञातारं विद्या न्नेत्यां विजिज्ञासीते तारं विद्या न्न म  
नो विजिज्ञासीत मंतारं विद्या न्ना वा एतादृशे वक्त्रे लमात्रा अधिप्रज्ञं दशप्रज्ञा मात्रा अधिभूतं



यद्विभूतमात्रानस्युर्नप्रज्ञामात्रास्युर्यद्वाप्रज्ञामात्रानस्युर्नभूतमात्राःस्युनत्यन्यतरतोरूपं किंचनसिध्येन्न  
एतन्नानातद्यथारथस्योरधुनेमिरर्पितोनाभावराअर्पिताएवमेवेनाभूतमात्राःप्रज्ञामात्रास्वर्पिताःप्र  
ज्ञामात्राःप्राणोपिताःसएषप्राणएवप्रज्ञात्माजरोमृतोनसाधुनाकर्मणाश्रयान्नोएवासाधुनाकनी  
यानेषद्येवसाधुकर्मकारयतितंयमभ्योलोकेष्यउन्निनीषतएषउएवासाधुकर्मकारयतितंयमधो  
निनीषतएषलोकपालएषलोकाधिपतिरेषसर्वेशःसमआत्मेतिविद्यात्समआत्मेतिविद्यात् ८  
इत्यारण्यकेपंचमोऽध्यायः गार्ग्योहिवैवाल्मीकिरनूचानःसंस्पृष्टआससोऽवसतोशीनरेषुसत  
न्मत्स्येषुकुरुपंचालेषुकाशीविदेहेषितिसहाजातशत्रुंकारयमेत्योवाचब्रह्मतेब्रवाणीतितंहोवाच  
जातशत्रुःसहस्रं दधस्तइत्येतस्यांवाचिजनकोजनकइतिवाउवाजनाधावतीति १ सहोवाचबला  
किर्यएवेषआदित्येपुरुषस्तमेबाहमुपासइतितंहोवाचाजातशत्रुमीमेतस्मिंत्समवादयिष्वाब्रह्म  
न्यांउरवासाअलिष्वाःसर्वेषांभूतानांमूर्धेतिवाअहमेतमुपासइतिसयोव्हेतमेवमुपास्तेतिष्वाःसर्वेषां



कौषी०

१०

भूतानां मूर्धा भवति ३ सहो वाचवाला किं एवेष चंद्रमासि पुरुषस्तमेवाह मुपास इति तं होवाचा जा  
तशत्रुर्मामैतस्मिं समवादयिष्वाः सोमो राजान्न स्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति सयो हेतमेवमुपास्ते  
न स्यात्मा भवति ४ सहो विद्युति पुरुषस्त० छास्ते जस आत्मेति वा० स्ते जस आत्मा भवति ५ सहो  
स्तनयितो पुरुषस्त० छाः शब्दस्यात्मेति वा अ० शब्दस्यात्मा भवति ६ स० आकाशे पुरु० छाः पूर्ण  
मप्रवर्ति ब्रह्मेति वा अ० स्ते प्रयत्ने प्रजया पशुभिर्नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रवर्तते ७ स०  
वायो पु० छा इंदो वैकुण्ठो पराजितासेनेति वा अ० स्ते जिह्वा अपराजयिषु उरन्यतस्य जायी भ  
वति ८ स० पोमो पु० छा विषासहिरिति वा अ० स्ते विषासहिर्हेवान्वेष भवति ९ स० पोपु पु०  
छानाम्ना आत्मेति वा अ० स्ते नाम्ना आत्मा भवतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं १० स० आदर्शे पु० छाः  
प्रतिरूप इति वा अ० स्ते प्रतिरूपो हेवास्य प्रजायामाजायतेनाप्रतिरूपः ११ स० प्रतिश्रुत्वायां पु०  
छा द्वितीयो न पग इति वा अ० स्ते विंदते द्वितीया द्वितीयवान् भवति १२ स० शब्दः पुरुषमन्वेति त० छा

१०



आस्तरितिवाअ० स्तेनोएवस्वयं नास्य प्रजाः पुराकालात्संमोहमेति १३ स० छायापु० घामृत्युरितिवा  
अ० स्तेनोएवस्वयं नास्य प्रजाः पुराकालात्प्रमीयते १४ स० शारीरः पु० घाः प्रजापतिरितिवाअ० प्रजा  
यते प्रजापतिपुत्राभिः १५ स० र्यएवैष प्राज्ञ आत्मयिनेतत्कृतः स्वययाचरतितमे० घायमोरा  
जेतिवाअ० स्ते सर्वहास्माद्दंष्ट्रेष्ट्यायेयम्यते १६ स० दक्षिणेक्षन्तु० घानाम्ना आत्माग्रेरात्माज्यो  
तिष्ठ आत्मेतिवाअ० स्तएतेषां सर्वेषामात्माभवति १७ स० सव्येक्षन्तु० घाः सस्यस्यात्माविद्युतआ  
त्मातेजस आत्मेतिवाअ० स्तएतेषां सर्वेषामात्माभवति १८ ततउहवालाकिस्तृष्टीमासतहोवा  
चाजातशत्रुनेतावनुवालाका ३त्येतावद्वातिहोवाचवालाकिस्तहोवाचाजातशत्रुमृषावैकिल  
मासमबादपिष्ठाब्रह्मतेब्रवाणीतिसहोवाचयोवैवालाकएतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्यैतत्कर्मस  
वैवेदितव्यइतिलतउहवालाकिः समित्वाणिः प्रतिचक्रमउपायानीतिलहोवाचाजातशत्रुः प्रतिलो  
मरूपमेवतस्याद्यक्षत्रियोब्राह्मणमुपनयेत्तैहिव्येवत्वाज्ञपथिष्यामिीतिलहपाणावन्निपद्यभव



कौषी०

११

ब्राजलो हे सुसं पुरुषमीयतु स्तंहा जातशत्रु रामंत्रयां चक्रे बृहन्पांडरवासः सोमराजन्नितिसउ हल  
छमेव शिश्येतलउहे नंयष्ट्या चिचिक्षेपसत एव समुत्तस्ते तं होवाचा जातशत्रुः केष एतद्वालोके  
पुरुषो शयिष्ठकवैतदभूत्कुत एतदागादितितुहवालाकिर्न विजज्ञोतं होवाचा जातशत्रुर्धनैष एत  
द्वालोके पुरुषो शयिष्ठयत्रैतदभूद्यत एतदागादितानामहृदयस्य नाद्यौ हृदयासुरीततमपिप्रत  
न्वतितद्यथा सहस्रधा केशो विपतितस्तावदप्यः पिंगलस्याणिम्यातिष्ठंति शुक्लस्य दृष्टस्य पी  
तस्य लोहितस्येतितस्फुल्लदापवतियदा स्फुल्लः स्वप्नं न कंचन पश्यति १९ अथास्मिन्प्राण एवैक  
धापवतितदै नं वा कसर्वे नमिभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वे रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहा  
प्येति मनः सर्वे ध्यानैः सहाप्येति सयदो प्रतिबुध्यते यथा ज्वलतः सर्वादिशो विष्णुलिंगाविप्र  
तिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणायथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणेश्या देवा देवैक्यो लोकास्तद्यथा  
क्षरः क्षुरधानेवाहितः स्याद्विश्वं परोवा विश्वं भरुकुलाय एवमेवैष प्रज्ञात्येदं शरीरमात्मानमनुप्र

११



कौषी०

१२

विद्य अलोमय आनखेभ्यस्तमेतमात्मानमेत आत्मानो नवस्यंति यथाश्रेष्ठितं स्वास्तद्यथाश्रे  
ष्टीस्तेर्मुक्तेयथावाश्रेष्ठितं स्वाभुजत एवमेवैष प्रज्ञात्मेतेरात्मभिर्मुक्ते सयावद्धवा इंद एतमात्मानं  
नविजज्ञौतावदेवमसुरा आसिबभूवुः सयदाविजज्ञौथ हत्वाऽस्तरान्विजित्य सर्वेषां देवानां श्रे  
ष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पशियायतथो एवैवं विद्वान् सवर्णियाप्नो पदस्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वा  
राज्यमाधिपत्यं पर्येतिय एवं वेदय एवं वेद २० इति द्वि० सतं वदि० वच्चारं मयि भर्गो मयि म  
हो वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठिता विरा विर्मय्यो भूवेदसामत्सापी र्ततं मामाहि  
सीरनेनाधीनेनाहोरात्रात्संवसाम्यगृहकानमइकानमज्ञविभ्यो मंत्रकृद्भ्यो मंत्रपतिभ्यो नमो  
स्तु देवेभ्यः शिवानः शंतमाप्नवस्तु मृकीकासरस्वतीमालेव्योमसंदृशि अदब्धं मन इषिरं चक्षुः  
सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मामाहिंसीः ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ३ ७ ७ ७ ७ ७

१२



१२

१४  
१७(३५)



इति कोषीत क्युपनिषत्समाप्ता ११

१५५

१४  
१७(३५)

१२



१३ ब्रह्मलोकः

अथ ब्रह्मरूपेण  
ध्यायेत्तन्मया विद्या  
यां द्वितीयब्राह्मणे प  
चदशरवन्डिकायां पत्रे  
३४ आर्चरादिः श्रूय  
ते। तत्र क्रमः

१ आर्चरादिः

२ अहः

३ आर्च्यमाणपक्षः

४ उराग्रमासाः

५ देवलोक

६ आदिमः

७ वैद्युतः

अथ पंचमाध्याये  
श्वानरविद्यायां दशम  
ब्राह्मणे पत्रे ३० देवपानं

तत्र क्रमः।

१ वायुः

२ आदिमः

३ चंद्रमाः

४ ब्रह्मलोकः

इति योग्ये दशविद्या

यां दशमाध्यायेष्वप्य

रवन्डिकायां पत्रे २५

शतं येकावहं वंति। अ

स्माद्यरीतुक्रामसु

थे ते रे वराहमिह

र्चा आक्रमतेषामे

वैष ब्रह्मलोक इति।

ब्रह्मवर्षेणानुविंदन्ति



श्रीगुरुवे नमः  
 अर्चिरादि मार्गः  
 छंदोग्ये सप्तमः  
 पाठके दशमखंडे  
 त्रैलोक्यं पंचांगविद्यायां  
 १ अर्चिषमभिसंभवे  
 २ अहः  
 ३ आपूर्यमाणपक्षा  
 धान्यद्वयमनमा  
 सान् ३  
 ४ संवत्सरं  
 ५ आदिप  
 ६ चंद्रमसं  
 ७ विद्युत्  
 ८ ब्रह्मलोकं

जमकोषीनकिनः  
 १ अग्निलोकमाहति  
 २ वायुलोकं  
 ३ वरुणलोकं  
 ४ इंद्रलोकं  
 ५ प्रजापतिलोकं  
 ६ ब्रह्मलोकं

तत्रेष्टं सन्निवेश एक  
 वाक्येन वाक्येनः  
 १ अर्चि  
 २ अहः  
 ३ उत्तरायणमासा  
 ४ संवत्सरः  
 ५ देवलोकं  
 ६ वायुः  
 ७ आदिपः  
 ८ चंद्रमाः  
 ९ विद्युत्  
 १० वरुणः  
 ११ इंद्रः  
 १२ प्रजापतिः



श्रीरस्तु। कौषीतक्यारण्यकोपनिषत्षडध्यायान्तिका ऋग्वे  
 दांतर्गतकौषीतकेशारव्यास्था। तत्रपंचमाध्यायाष्टमखंडश्च  
 रमभागे। एषमेवसाधुकर्मकारयति। यमेभ्यो लोकेभ्य उग्रि-  
 नीषते। एष उ एवासाधुकर्मकारयति। यमधो निनीषते। एष लो-  
 कपाल एव लोकाधिपतिरेष सर्वेशः सम आत्मेति विद्यात्सम  
 आत्मेति विद्यात्। इति।

पुष्पग्रामेति रवापितानि पुस्तकानि। शक्ये  
 पत्राणि।  
 ३ रहस्योपनिषत् १  
 १॥ कठोपनिषत् २  
 ॥ कालाग्निरूप ३  
 ४॥ गोपालपूर्वतापिनी ४  
 ५॥ गोपालोत्तरतापिनी ५